

FRITS DE LANGE

HEILIGE ONRUST

EEN PELGRIMAGE NAAR HET
HART VAN RELIGIE

ten have

Frits de Lange

HEILIGE ONRUST

*Een pelgrimage naar
het hart van religie*

th ten have

Inhoud

Ter inleiding 7

1 De nieuwe pelgrim als paradigma 15

De pelgrimage als metafoor 17

Minimal theology: *De ene voet voor de andere* 22

Een reisgenoot 26

Het grote geheim 32

2 De reis is de bestemming 37

Liminaliteit 37

Alles is altijd in beweging 39

Labyrintisch leven 42

Het onrustige hart van Augustinus 46

3 Ik ben mijzelf een raadsel 53

Het ondernemende zelf 55

Het leven als project: John Bunyan's *Pilgrim's Progress* 59

Een reis in het onbekende 65

We weten niet wie we zijn – en precies dat zijn we 70

4 Het ongemak van gastvrijheid 73

Open je voor mij... 76

Vriend of vijand? 82

De vreemdeling 86

Hermeneutiek: verstaan als zelfverrijking 90

De pelgrim als brug 91

5 De tijd van de religie is voorbij 95

De Twee Werelden van de religie 97

Van Boven naar Voren: de joodse passie 100

De deconstructie van 'God' 108

Messianisme zonder Messias 111

6 Geloof in het leven 115

Lichamelijk en aards 116

Voor het leven kiezen 121

Het geloof in de glimlach 127

Thuiskomen 131

Eeuwig leven 134

Een simpele ziel worden 137

Noten 139

Literatuur 161

Register 169

1

De nieuwe pelgrim als paradigma

Ze trekken met duizenden, tienduizenden tegelijk richting Santiago de Compostela om de eeuwenoude Camino, letterlijk: de Weg, te lopen. Een pelgrimstocht die teruggaat tot op de Middeleeuwen. Hij is de laatste tientallen jaren ongelooflijk populair geworden. In 1989 waren het er nog geen 6000, in 2009 al 150.000, in 2015 alweer ruim 100.000 meer, en het aantal neemt nog elk jaar toe.¹

Iedereen heeft wel iemand in zijn omgeving die hem gelopen heeft. Of hij liep hem zelf. Santiago de Compostela wordt voor gesecculariseerde westerlingen een nieuw soort Mekka; je moet het een keer in je leven gedaan hebben. Na een crisis in je leven, of omdat je een sabbatical neemt. Omdat je van wandelen houdt, of behoefte hebt aan bezinning.

Ik ben zelf niet zo'n looper, ik zal het maar meteen bekennen. Ik heb ook geen plannen in die richting. Misschien na mijn pensioen. Of na een innerlijke crisis.

En toch, ik vind het fascinerend, die moderne pelgrimage. Persoonlijk, en als theoloog. Persoonlijk, omdat ik me in veel pelgrims nieuwe stijl herken: zij lijken in weinig meer op de christenen die ooit naar Compostela trokken om hun geloof te versterken, hun schuld met God te vereffenen, of zich van het

hiernamaals te verzekeren. De eenentwintigste-eeuwse pelgrim is doorgaans iemand die kerk en christendom achter zich gelaten heeft en niet meer gelooft in een Opperwezen met menselijke trekken. Dat laatste geldt voor mij ook, net als voor veel van mijn generatiegenoten, ook al blijf ik hartstochtelijk theoloog en overtuigd predikant. De gereformeerde zuil, in de nadagen waarvan ik in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw opgroeide, is voor mij voorgoed een verzonken wereld. Ook ik ben het oude geloof kwijt, de dogma's waar ik mee opgroeide, de veilige zekerheid van het eigen groepsgelijk. En wat ervoor in de plaats gekomen is, is het beste te omschrijven met beelden die aan lopen, wandelen, reizen ontleend zijn: in beweging komen, een weg zoeken, vastlopen in jezelf, maar ook: weer opnieuw opbreken.

De Caminolopers helpen mij ook beter te begrijpen wat er vandaag met religie aan de hand is. De secularisatiethese, die veronderstelde dat religie zou verdwijnen naarmate de cultuur moderner werd, bleek een vergissing. De samenleving is weliswaar postchristelijk geworden, maar religie blijft, ook al transformeert ze ingrijpend. Die transformatie is moeilijk in kaart te brengen. Aan de ene kant verovert de islam als gevestigde religie een plek in de publieke ruimte. Tegelijk nemen allerlei vormen van verinnerlijkte en geïndividualiseerde spiritualiteit de plaats in van het traditionele christendom. Dat is een diffuus fenomeen, waar moeilijk greep op te krijgen is.

De pelgrimage nieuwe stijl daarentegen is een zichtbare, collectieve praktijk waardoor mensen veranderen. Ze ondergaan een ondoorgrondelijke ervaring die hen overstijgt. Behalve de vraag: wat bezielt iemand innerlijk om naar Compostela te lopen, is ook de vraag hoe hij dat concreet doet, interessant. Het is postchristelijke spiritualiteit, niet in de vorm van overtuigingen en gevoelens, maar als concrete, geleefde religie, met routes en rugzakken.

De pelgrimage als metafoor

De reis als beeld voor het leven is nagenoeg een universele metafoor. Zolang mensen rechtop hebben gelopen, hebben ze hun leven in termen van een reis geduid. Het lijkt een open deur, maar het blijft een uiterst vitaal beeld, omdat het nauw aansluit bij onze fysieke beleving van ruimte en tijd. Zowel Oost als West hebben mythische reisverhalen in hun voorgeschiedenis. We kennen de avontuurlijke zoektocht van de Sumerische halfgod Gilgamesj naar onsterfelijkheid; het verhaal van de zwervende Arameeër Abraham die op grond van een belofte op weg ging naar het land Kanaän, en dat van het volk Israël dat veertig jaar door de woestijn zwierf voor het het Beloofde Land binnen kon trekken. De eerste christenen werden Mensen van de Weg genoemd. In het Oosten heet de Chinese wijsheidstraditie Dao, de Weg. Ook de grote epische vertellingen uit de westerse literatuur verbeelden allemaal het leven als een reis: Virgilius (*Aeneas*), Dante (*Divina Commedia*), Swift (*Gulliver's Travels*), Defoe (*Robinson Crusoe*) – tot aan Lewis Carroll's *Alice in Wonderland* en Jack Kerouac's *On the Road* aan toe.²

De pelgrimage is een bijzonder type reis. Bijna alle religieuze tradities hebben heilige plaatsen en vieren het reizen van en naar die plekken toe.³ Hindoes kunnen alleen al kiezen uit honderdacht plekken waar Shakti wordt vereerd of de acht plaatsen waar Vishnu zich openbaarde. In de Islam is de Hadj, de pelgrimage naar Mekka een van de vijf religieuze plichten of zuilen. De christelijke bedevaarten begonnen in de eerste twee eeuwen met het bezoeken van de graven van martelaren in wat nu het Midden-Oosten heet. Rond het begin van de vierde eeuw kwam de pelgrimage naar bijbelse plaatsen in Palestina op gang. Al in 333 bezocht een pelgrim uit Bordeaux Jeruzalem, dat als heilige stad de belangrijkste bestemming werd voor de christelijke bedevaart. Later kwamen daar Rome bij, Glastonbury, de Mont

Saint-Michel en vanaf de elfde en twaalfde eeuw Santiago de Compostela, en nog vele andere plaatsen.⁴

In de vierde eeuw ontleende de kerkvader Augustinus (354-430) de pelgrimsmetafoor aan de Bijbel om heel het christelijk leven ermee te omschrijven.⁵ Augustinus zelf had een bloedhekel aan reizen, maar gebruikte het beeld van de pelgrimage graag voor de gelovige op weg naar de eeuwigheid. Gelovigen zijn geestelijk ontheemden, op weg naar hun ultieme bestemming, het hemelse Jeruzalem – ook al blijven ze hun hele leven gewoon thuis. Ook ik benut het woord vooral als metafoor. Het portret van de pelgrim nieuwe stijl die vandaag naar Compostela loopt, beschouw ik als een paradigma voor de manier waarop religie en geloof zich ontwikkelen.

Ook de reformator Johannes Calvijn (1509-1564) gebruikte de pelgrimage als geestelijk motief, maar vond het onzin dat iemand maandenlang zijn werk en familie in de steek liet om op bedevaart te gaan. Met de pelgrim als *beeld* ben en blijf ik in dat opzicht dus ook een typische protestant: zeggen dat je niet naar Santiago hoeft te lopen, om toch een pelgrim te zijn.⁶

De pelgrim van nu verschilt echter ingrijpend van die van vroeger. In dit boek wil ik in mijn omgang met de pelgrimsmetafoor dicht in de buurt blijven van de mensen die vandaag het pad naar Compostela lopen. Ze geloven doorgaans niet meer in een hogere macht die zich persoonlijk met hen bezighoudt en in een eeuwige bestemming in een andere wereld. Ze trekken niet naar Santiago de Compostela om een aflaat te halen, zich met God te verzoenen, of de overblijfselen van de heilige Jacobus te aanbidden. En toch, ze noemen zich pelgrim, omdat ze niet zomaar onderweg zijn. Ze hebben het gevoel een heilige reis te maken. Zij vormen de belichaming van een nieuw type gelovige, postchristelijk, postkerkelijk, postreligieus, waarvan ik in de volgende hoofdstukken een portret probeer te schetsen.

Er is historisch geen aanwijzing te vinden dat het bij de pelgri-

mage naar Compostela ooit om een massale, populaire beweging, zoals nu.⁷ Sommige mediëvisten gaan ervan uit dat in de middeleeuwen vooral handelaars en edellieden de reis maakten, een selecte groep mannen dus. Nu wandelen ook veel vrouwen het Jacobspad.⁸

De kerk bedacht de Camino niet alleen uit religieuze motieven. De 'ontdekking' van de relikwieën van de heilige Jacobus op het meest westelijke puntje van het Iberisch Schiereiland moet namelijk met een flinke korrel zout worden genomen. Het was vooral een politieke overweging om naast de oostelijke bedevaarten naar Rome en Jeruzalem ook een westelijke route te introduceren. Het ontstaan ervan in de negende eeuw kan niet los worden gezien van het feit dat Spanje in die tijd door de Arabieren werd bezet. Compostela gold als een geestelijk tegenwicht tegen de islam. (Dat verklaart waarom de heilige Jacobus nu eens wordt afgebeeld als een weerloze, arme pelgrim, dan weer als een bewapende ruiter die de naam Matamoros, Morendoder, droeg.)

Vanaf de Reformatie was er sprake van een geleidelijke neergang in de bedevaart naar Compostela. In de negentiende eeuw lag Santiago er ontredderd bij en werden gemiddeld honderd pelgrims per jaar geregistreerd.⁹ De christelijke heropleving van de Camino in de vorige eeuw gaat terug op een strategische, kerk-politieke zet van paus Leo XIII in 1884 om aan de toenemende secularisatie het hoofd te bieden. Zijn erkenning in een apostolische brief van de echtheid van de relieken van de heilige Jacobus en zijn oproep ze weer te komen aanbidden, zorgde ervoor dat tien jaar later het aantal pelgrims weer flink was toegenomen. Het Franco-regime stimuleerde vervolgens de belangstelling voor Compostela door het als rooms-katholiek instrument in de ideologische strijd tegen het atheïstische communisme in te zetten.

De vlucht die de pelgrimage recent genomen heeft, is ongekend. In 2015 behaalden 262.458 pelgrims hun certificaat, de

Compostela, ook al zijn velen van hen allang niet meer alleen katholiek of christelijk.¹⁰ Velen die zich op de wegen naar Compostela wagen, voelen zich aangetrokken door waarden als onthechting, eenheid met de natuur en zelfontplooiing – begrippen die in de oudste tijden van de bedevaart wellicht geen rol speelden. ‘Hun aanpak is niet zozeer christelijk als wel post-modern,’ schrijft de Franse auteur Jean-Christophe Rufin, zelf een nieuwe pelgrim. Met hem ga ik zo meteen een poos samen oplopen om meer over zijn ervaringen te horen. Hij verwoordt voor mij goed wat de moderne pelgrim beweegt.¹¹ De opleving van de bedevaart naar Compostela lijkt eerder op het scheppen van een nieuwe traditie te duiden, dan op de herontdekking van een bestaande.¹²

Waarom trekt iemand vandaag nog langs dezelfde eeuwenoude route, doet hij middeleeuwse kloosters en kerken aan, treedt hij in de sporen van de rijke maar vervallen erfenis van het christendom? Wat maakt de Compostela-ganger tot meer dan een langeafstandswandelaar? Je hebt natuurlijk pelgrims in soorten en maten. Sommigen kun je gewoon seculiere toeristen noemen, reizigers die al veel van de wereld hebben gezien, maar het Jacobspad ook nog van hun bucketlist willen afvinken. Daarnaast heb je de cultuurpelgrims die voor de kloosters en kerken gaan. En dan zijn er de zoekers naar zin, hopen op nieuwe ervaringen en ontmoetingen onderweg. Ook de devote katholiek loopt nog de Camino, al is hij in de minderheid. Maar wat hen allen verbindt is het besef dat zij pelgrim zijn, en een *heilige* reis maken.¹³ Er zullen best enkelingen zijn die het Jacobspad als een uitdagende duurloop beschouwen, maar het zijn uitzonderingen. ‘In het wandelen zelf zit iets dat uitnodigt boven jezelf uit te stijgen,’ schrijft publicist Herman Vuijsje in het boek *Pelgrim zonder God*, waarin hij verslag doet van zijn atheïstische Camino. ‘Hoe je dat dan verder noemt, en of je een god en religie hierbij haalt of niet, wordt steeds meer een kwestie van smaak.’¹⁴

Pelgrim noem je jezelf als er iets in je is of iets op je af komt dat groter of sterker is dan jezelf, en dat je wegroept van waar je bent. 'Jij neemt niet de Camino, de Camino neemt jou,' is een gezegde onder lopers van het Jacobspad. Pelgrims geven gehoor aan de innerlijke drang die zegt dat ze op weg *moeten* gaan. Er wordt een appèl op hen gedaan, een verlangen gewekt, ze worden onrustig en kunnen niet meer blijven waar ze waren. Een pelgrim zegt het de negentiende-eeuwse dichter Arthur Rimbaud (1854-1891) in zijn gedicht *Une saison en enfer* na: het ware leven is hier niet, het is elders. *La vraie vie est absente*. We kunnen hier niet blijven, morgen moeten we naar een andere plek.

Het doel van de pelgrimage was vroeger duidelijk: de verering van de relieken van heilige personen (Jacobus), of de aanbidding van God of heiligen op een heilige plek (Lourdes, Mekka). Voor de pelgrim nieuwe stijl telt het doel niet, ook al volgt hij hetzelfde Jacobspad. 'De reis is de bestemming,' luidt veeleer zijn adagium. 'Ik heb niets gezocht, en ik heb het gevonden,' bekent Jean Christophe Rufin. Zijn reis heeft zijn betekenis in zichzelf, en het liefst maakt hij omwegen. 'De mooiste herinneringen aan Cantabrië heb ik overgehouden aan momenten waarop ik verdwaald was,' schrijft hij. Op een regenachtige dag neemt hij bij een tweekruis het verkeerde pad en raakt midden in de bergen de weg kwijt. Hij moet een steile helling beklimmen, begroeid met kreupele hout en glad van de regen. En toch, voor een ogenblik verlost van de routebordjes, de jakobsschelpen richting Compostela, heeft hij het gevoel echt op pad te zijn. 'Die ochtend proefde ik het geluk verdwaald te zijn in de natuur.'

De middeleeuwse pelgrim nam de kortste weg naar Santiago en ging recht op zijn doel af: het apostolisch graf, de afaat; hij moest ook nog weer een paar maanden terug. De nieuwe pelgrim doet het omgekeerde: hij neemt een lange weg, opdat hij zijn doel nog lang niet zal bereiken. Hij kan vliegen op Compostela, maar hij gaat lopen. De pelgrim neemt de tijd om zich te laten verrassen door het onbekende landschap, door nieuwe

ontmoetingen met mensen uit andere windstreken. Pelgrimage is de ultieme vorm van *slow traveling*.

Houden we, nu de reis zijn doel verliest, een geamputeerde pelgrimage over? Neen, ik denk dat de essentie van de pelgrimage overeind blijft. De reis dóét iets met de pelgrim, ook met de pelgrim nieuwe stijl, ongeacht het eindpunt. Het is de bedoeling dat zij hem zo verandert, dat hij anders thuiskomt. Ook al krijgen pelgrimsplaatsen steeds meer het karakter van een toeristische toplocatie (de Mont Saint-Michel ontvangt ongeveer 3,5 miljoen toeristen per jaar), dit onderscheidt de reis van de pelgrim toch van die van de toerist. Een toerist blijft zichzelf. Hij is, zoals Ruud Welten hem definieert, 'iemand die in zijn vrije tijd reist in de verwachting ontspanning te vinden en die vervolgens naar huis terugkeert'.¹⁵ Het doel van de toerist is relaxed thuiskomen. Onderweg is hij een afstandelijke waarnemer die zich niet te veel wil engageren met wat hij ziet en met de mensen die hij ontmoet. Bij thuiskomst treft hij met een frisse blik alles weer onveranderd aan. Hij heeft een prachtige vakantie gehad, is lekker uitgerust en kijkt voldaan naar de foto's die hij gemaakt heeft. Voor de pelgrim die thuiskomt zonder dat de reis hem iets gedaan heeft, is de pelgrimage echter mislukt. Als veranderd mens goed thuiskomen is een wezenlijk onderdeel van de pelgrimage, die nog een flinke inspanning vraagt.¹⁶

Minimal theology: *De ene voet voor de andere*

In dit boek fungeert de Compostelaganger, de pelgrim 2.0, als een model voor geloof. Als je de religieuze mens stript van alle franje (leerstellingen, instituties, voorschriften, rituelen, maar ook: de voorstelling van een God met menselijke trekken), stuit je op het besef dat de essentie van ons mens-zijn rust in dat *iets maakt dat we de ene voet voor de andere willen blijven zetten*. Dat

maakt ons, in figuurlijke zin, allemaal tot pelgrims in spe, pelgrims nieuwe stijl, voor wie de reis zelf de bestemming is, of, zonder beeldspraak: voor wie het doel van dit leven ligt in dit leven zelf. Dit boek gaat daarmee ook over mijn eigen heilige onrust, de harde, maar fragiele kern van mijn geloof in overleven, voller, beter, anders, waarachtiger leven.

Van oudsher draait het in religies om innerlijke overgave aan wat ons overstijgt en om transformatie van de levenspraktijk. Dat is de kern van geloof en bepaalt ook nu nog de levens van veel mensen, al hebben ze weinig of niets met God of kerk. Tot halverwege de twintigste eeuw hulde geloof zich voornamelijk in de jas van de geïnstitutionaliseerde religie. Maar die jas is door de meeste mensen uitgetrokken of langzaam afgeleden. De religieuze instituties hebben het zwaar; ze versplinteren en verdampen. Ik denk dat de nieuwe pelgrim daarentegen letterlijk belichaamt wat geloof kan zijn, als het tot zijn essentie wordt teruggebracht. Hij laat concreet zien wat overgave en transformatie betekenen in een postreligieuze cultuur. Daarom fungeert die pelgrim als een paradigma voor mijn theologie.

Ik maak hier onderscheid tussen gevestigde religie en geloof. Dat wijkt af van het dagelijkse spraakgebruik, maar ik doe het om duidelijk te maken dat er in religiositeit een kern is die ertoe doet (wat ik 'geloof' noem) en een omhulsel dat kan veranderen, verdwijnen, en wellicht vervangen kan worden door iets anders. Religie is het construct van praktijken, voorstellingen en geloofsuitspraken waarmee in de moderne cultuur aan geloof collectief gestalte is gegeven. In onze westerse samenleving vormde het christendom lange tijd de bedding en het vehikel voor geloof. Geloof laat zich in essentie zo omschrijven: wie gelooft, heeft iets van overstijgend, waarachtig leven ervaren en geeft zich aan die ervaring gewonnen. Die ervaring kun je het mystieke moment in geloof noemen, ook al zullen weinig gelovigen dat in hun leven als een concrete gebeurtenis kunnen aanwijzen. Zij

hoeft zelfs niet expliciet met God in verband gebracht te worden. Het grondeloze besef: er is een ander, waarachtiger leven, groter dan mijzelf, kan je ook overkomen bij het horen van een muziekstuk, het zien van een kunstwerk, het ondergaan van een overweldigende natuurervaring, het onontkoombare appèl dat iemand in nood op je doet of bij het overrompeld worden door de liefde. De Canadese filosoof Charles Taylor (1931) omschrijft de ervaring waaraan geloof ontspringt zo: 'Ergens in een bepaalde activiteit, of toestand, bevindt zich een volheid, een rijkdom, dat wil zeggen, op die plaats (in die activiteit of toestand) is het leven voller, rijker, dieper, meer de moeite waard, bewonderenswaardiger, meer zoals het zou moeten zijn.'

Die ervaring geeft richting aan het leven, je weet nu waar je het zoeken moet. De dichter Rainer Maria Rilke (1875-1925) wist het, nadat hij in het Louvre de torso van Apollo, de God van de dichters, had gezien: 'Je moet je leven veranderen.' Je gewonnen geven aan de ervaring van transcendentie leidt tot een transformatie van de levenspraktijk en maakt je tot een ander mens.

De overgave aan het volle, ware leven heeft echter ook een keerzijde: als we een keer geproefd hebben aan wat leven echt kan zijn, dan confronteert ons het dagelijkse leven hier en nu – in de woorden van Taylor – met 'een afstand, een afwezigheid, een ballingschap, een ogenschijnlijk ongeneeslijk onvermogen deze plaats ooit te bereiken'.¹⁷ De overweldigende ervaring 'dit is het ware leven!' maakt je voorgoed onrustig. Je kunt eigenlijk nergens meer je draai vinden, en zoekt naar een manier om weer dicht bij dat moment, die gebeurtenis van toen te komen.

Mijn stelling is dat de pelgrim nieuwe stijl de kern van geloof concreet zichtbaar maakt. Hij belichaamt letterlijk waar het in geloof om gaat, ook al heeft hij de gevestigde religie achter zich gelaten. Hij speelt het spel van het geloof fysiek uit in ruimte en tijd. Hij beseft dat het leven dat hij leidt niet het ware leven is en wordt onrustig. Hij besluit dat hij naar Compostela wil. Daar zal

hij het ware leven niet vinden, hij weet het, maar de stad staat er in zijn beleving wel symbool voor. Hij koopt een rugzak en wandelschoenen, gaat op pad, en geeft zich over aan de Camino.

Religie, zingeving, spiritualiteit, geloof – ze staan voor werelden die zich tot nog toe vooral in het hoofd en het hart afspeelden, in geloofsstelsels, belijdenissen en dogmatiek, door levensbeschouwelijke instituten gereguleerd. De postreligieuze pelgrim zoekt het daarentegen laag bij de grond. Ook al is zijn reis een spirituele queeste, hij loopt op blaren. Zijn toegang tot het heilige loopt via het lichaam. De pelgrim 2.0, met pijn in de voeten, een vermoeid, vuil lijf en een hongerige maag op zoek naar een plek voor de nacht, helpt mij in dit boek om ‘geloof’ weer in zijn meest concrete en elementaire manier te verstaan als dat wat mij in beweging en gaande houdt. Ik probeer zo de spiritualiteit weer te aarden in ons concrete lijfelijke bestaan en pleit voor een theologie die met het lichaam denkt.

De pelgrim waarvan ik hier een portret schets, gelooft, maar dan gestript van religieuze franje. Hij levert het format voor een theologie die niet zoveel om het lijf heeft. In de muziek kun je voluit symfonisch inzetten, maar ook minimaal. Dat kan ook in de theologie. Dit is mijn *minimal theology*. Zij concentreert zich op de vraag wat mensen 's ochtends drijft om uit bed te stappen, wat hen op de been houdt, en wat hen doet verlangen naar de dag van morgen. Theologie als bewegingsleer. Je mag het God noemen, of iets dat zich onder die naam schuilhoudt. Liefde, hoop, het ware leven, of God-weet-wat.

Aan de term religie hecht ik niet zo, maar ik wil het woord ‘geloof’ graag behouden. We hebben geloof ongelooflijk hard nodig in cynische tijden als de onze.¹⁸ De kern van geloof moet gered worden, nu het slecht gaat met de georganiseerde religie. Je moet ergens voor gaan, er moet iets zijn dat je drijft of trekt, om je in leven te houden samen met anderen. Iets dat je roept, opwekt, verleidt tot het telkens opnieuw hernemen van het ‘we zullen doorgaan, we zullen doorgaan’ uit het lied van Ramses Shaffy.